

О.В.Ясь (Київ)

БОРИС КРУПНИЦЬКИЙ

(До 110-річчя від дня народження)

У статті висвітлюється життєвий та творчий шлях українського історика Бориса Крупницького (1894-1956), розглядаються його науковий доробок і формування історичних поглядів.

Проблема вибору інструментарію постає перед істориком на різних етапах його наукової творчості, а практично - у процесі виконання будь-якого конкретного дослідження. На зорі академічної доби історіографії ця проблема, зазвичай, вирішувалася шляхом наслідування інтелектуальних традицій свого часу, орієнтацією на знамениті історичні студії, визнані сучасниками як своєрідний взірець історіописання. Приміром, майже канонічними творами середини XIX ст. вважалися студії німецьких істориків Леопольда фон Ранке та Вільгельма фон Гумбольдта, французького вченого Фюстеля де Куланжа та ін. Тож дослідження багатьох тогочасних учених творилися в руслі канонічних зразків. Вочевидь, слідування такій традиції істотно звужувало можливості для методологічних новацій. Втім, в європейській суспільно-політичній та історичній думці XIX ст. широко побутували й романтичні тенденції, в межах яких об'єкт вивчення вирізнявся насамперед своєю унікальністю. Цей підхід вимагав від ученого вибору спеціального методологічного інструментарію для кожного дослідження. Відтак, у студіях того часу спостерігається змагання між своєрідними канонами та індивідуалізацією підходів стосовно інтерпретації та витлумачення історичної реальності. Кардинальні зрушення сталися з поширенням неокантіантської парадигми на зламі XIX - XX ст., що розхитала позитивістський детермінізм, привнесла суб'єктивізацію та ідеографічність в інтерпретацію історичної мінувшини. Вона спричинилася й до індивідуалізації дослідницьких методів, але не стільки на ґрунті унікальності об'єкта, скільки неповторності суб'єкта, тобто на засадах опосередкованості індивідуальної людської свідомості, що самотньо та специфічно сприймає і реагує на світ історії. Водночас в європейській історичній науці першої половини XX ст. склалася цікава, майже парадоксальна ситуація, коли значне зацікавлення методологічною проблематикою з боку ряду видатних учених супроводжувалося своєрідним ігноруванням

модерних новацій багатьма істориками-практиками. Останні воліли працювати у вузькофаховій галузі, спираючись на довершене опрацювання емпіричного матеріалу, уникали широких синтетичних узагальнень та інтерпретацій, доволі скептично ставилися до методологічних та історіософських пошуків своїх колег. Така пізнавальна ситуація спричинилася до численних спроб подолати розрив між практикою та методологією історичних досліджень, які спостерігаємо в національних історіографіях. В українській науці одним з небагатьох дослідників, які розробляли цю проблематику, був самобутній та талановитий вчений Борис Крупницький, якого Іван Лисяк-Рудницький охарактеризував як історика з "нахилом до філософської рефлексії"¹.

Життєвий шлях Крупницького був досить типовим для українських учених-емігрантів, вихідців з Наддніпрянської України. Борис Дмитрович народився 24 липня 1894 р. в селищі Медведівці Чигиринського повіту Київської губернії. За своїм походженням він належав до священницького стану, з якого вийшло чимало тогочасних українських істориків. Батько майбутнього вченого, псаломщик Дмитро Юліанович Крупницький мав велику родину, в якій, окрім Бориса, було ще п'ятеро дітей. Мати - Ольга Степанівна Крупницька (народжена Скічкова) була жінкою із запальним темпераментом. За свідченнями сучасників, материнський темперамент та незвичайну емоційну напругу успадкував і син Борис². Його батькові доводилося постійно підробляти, щоб хоч якось утримувати велику родину. Батькове заробітчанство, зокрема служба в одному з асекураційних агентств у Черкасах, спричинили до переїзду родини в це місто. 1913 р. Борис Крупницький закінчив Черкаську гімназію та вступив на історично-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, який став його першою *Alma mater* на тернистому шляху в науку.

„На студії я приїхав у Київ на зимовий семестр 1913 р. як „зелений” провінціал, - згадував Крупницький. - Монументальний університет, з безмірними коридорами, виповнений великим натовпом студентів, що рухалися в усіх напрямках, нагадував мені біблійного Левіатана, і минуло чимало часу, поки я до цього оточення при звичаївся. З особливим пієтетом дивився я на панів професорів, що видавалися мені якимись вищими істотами”³. З часом емоційне сприйняття поступилося місцем зрілому і врівноваженому, дещо скептичному та іронічному, водночас доброзичливому ставленню до наукових авторитетів, яке було таким характерним для Крупницького-вченого у 40—50-і роки ХХ ст. Але свою неспокійну вдачу Борис Дмитрович зберіг до останніх років життя. Уривки з його спогадів, видрукувані на початку 50-х років, виявляють майже релігійний юнацький пієтет до науки у тяжкохворій людині, яка перебувала на схилі свого життя.

Природна обдарованість та нахил студента до дослідницької праці виявилися майже відразу. Вже у 1914 р. він став членом історико-етнографічного гуртка університету, до якого студенти молодших курсів майже не запрошувалися. Викладацький склад історично-філологічного факультету на початку ХХ ст. вирізнявся наявністю визначних особистостей: Ю.А.Кулаковський, А.М.Лобода, М.М.Бубнов, В.М.Перетц, В.Ю.Данилевич, Є.Д.Сташевський та ін. Характеристики тогочасних університетських наставників, наведені у споминах Бориса Дмитровича, відзначаються не тільки рельєфністю та цілісністю відтворених образів, а й дають чимало матеріалу для розуміння особи та творчої індивідуальності самого Крупницького. Показовим у цьому сенсі є фрагмент з його спогадів, присвячений семінарським заняттям доцента В.Данилевича, на яких розглядалися новгородські грамоти XI-XIV ст. „Спершу ми відчитували і розбирали текст, - пише Крупницький, - і саме тут Данилевич виявив якості дуже поважного, ґрунтовного, критичного, ба навіть педантичного підходу до джерела. А це для нас, початківців, була найбільш потрібна річ. Надзвичайно, бо важливо відчувати

повагу до джерела, навчитися обережно і критично ставитися до незнайомих термінів і висловів, взагалі розуміти, що кожний текст вимагає довгої, важкої і копіткої праці⁴. Водночас історик порушує питання щодо впливу цих рис Данилевича-науковця на його творчий доробок: „Чи не спинила ця ґрунтовність і педантичність Данилевича в його науковій дослідчій праці? Його повільна і твереза вдача, з нахилом заглиблюватися в дрібниці, походила, здається, з браку творчої фантазії, творчих поривів. Може, в цім і полягала трагедія Данилевича, що йому ніяк не вдавалося з окремих явищ створити загальний образ, а без цього праця історика завжди залишається тільки збіркою матеріялів з відповідними поясненнями”⁵.

Помітне місце в науковому житті займала й особа професора М.В.Довнар-Запольського, навколо якого згуртувалися історики київської економічної школи. Вони за статистичним методом опрацьовували рукописні книги XVI - XVII ст. З ім'ям Довнар-Запольського пов'язана й перша спроба молодого Крупницького започаткувати свої наукові студії. Проте запропонована професором тема дослідження, пов'язана з вивченням в'ятських рукописних книг, не вдовольнила його. "Голі цифри мені, що ніколи не покидав благословенної України, нічого не говорили, і моя фантазія не знала, за що вчепитися, тим більше, що не було й звичайного статистичного вміння оперувати цифрами", - писав Борис Дмитрович у своїх споминах⁶. Вочевидь, перша невдача Крупницького як дослідника значною мірою пов'язана з інтелектуальними рисами майбутнього вченого, зокрема з неабиякою творчою уявою.

1.916 р., у розпал Першої світової війни, Крупницького мобілізували до російської армії. До Києва він повернувся тільки у 1918 р. Поновив навчання в університеті протягом зимового семестру 1918/1919 р. Однак стрімкий перебіг військово-політичних подій змусив його знову одягнути військові однострої. Брав участь у бойових діях, був тяжко поранений. Уламок набою залишився в його тілі назавжди і час від часу спричинявся до загострення хвороб та ускладнень. Разом з Другою Волинською дивізією Крупницький відступив на польську територію, де був інтернований у таборі в Каліші⁷. Врешті-решт він опинився на еміграції в Польщі, звідкіля перебрався до Німеччини. На чужині працював сільськогосподарським робітником у місцевості Гіммельфортен (поблизу Гамбурга), де познайомився й одружився з Маргаретою Шпрекельзен. Своє палке бажання поновити навчання Крупницький зміг реалізувати значно пізніше. Як згадувала його колега Наталя Полонська-Василенко, тоді він уже був зрілою людиною у віці 32 років, "коли за нормальних часів науковець має власні наукові праці, здебільшого доцентуру, прагне професорської кафедри. Цього ще не мав Борис Дмитрович, але, крім "твердого плану", він мав виключну наполегливість у праці і здібності"⁸.

У 1925 р. Крупницькому нарешті випала нагода перебратися до Берліна. Там він почав вивчати німецьку мову в Інституті для іноземців при Берлінському університеті імені Фрідріха Вільгельма. У 1926 р. Борис Дмитрович з відзнакою склав інститутські іспити, що надало йому можливість продовжити навчання в університеті. Того ж року в Берліні було засновано Український науковий інститут (УНІ). Цей заклад поряд з науково-дослідною діяльністю, надавав матеріальну допомогу українським студентам вищих шкіл у Німеччині. Стипендія УНІ дала Крупницькому можливість продовжити університетські студії. До обов'язків стипендіата входило слухання лекційних курсів та участь у семінарах двох українських професорів. Крупницький обрав лекції й семінари Д.Дорошенка (1882-1951) та І.Мірчука (1891-1961). Саме лекції Д.Дорошенка вплинули на формування Крупницького як науковця та надовго визначили коло його наукових інтересів. Згадуючи курс Дорошенка, Крупницький писав: "Талановитість викладу виявляла себе в тім, що такий ніби сухий предмет, як історіографія, який в

значній мірі був і джерелознавством історії України, в Дорошенковім викладі ставав живим, набирив фарб, говорив до нас незабутнім голосом старовини, який так сильно впливає на молоду, чутливу до вражень душу" ■*.

Німецьким наставником Бориса Крупницького став професор східно-європейської історії Отто Геч. Він відіграв помітну роль у німецькому суспільно-політичному і науковому житті. Політичні огляди Геча в "Kreuz-Zeitung" та "Der Tag" читала вся інтелектуальна Німеччина. Бісмаркіанець за своїм політичним кредо зі старими консервативними поглядами, прибічник радянсько-німецького союзу, професор разом з тим коректно і уважно ставився до студентів-українців та активно співпрацював з українськими вченими. У "Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", який редагував Геч, регулярно вміщували свої розвідки Д.Дорошенко, М.Антонович, М.Кордуба, а пізніше і Борис Крупницький¹⁰. Окрім того, він слухав лекції відомих німецьких учених, зокрема соціолога та історика культури Вернера Зомбарта (1863-1941) ".

Толерантне ставлення Геча дозволило дисертанту, відносно вільно виходячи з власних уподобань та порад свого наставника і старшого товариша Д.Дорошенка, обрати тему для першого наукового дослідження. Власне, тема майбутньої дисертації постала як доповідь Б.Крупницького про німецького історика Енгеля на семінарі Дорошенка в УНІ. Наразі слід підкреслити, що Д.Дорошенко приділяв велику увагу українсько-німецьким відносинам та популяризації історичних знань про Україну в західному світі. 1941 року він видав монографію про українсько-німецькі відносини у 900-літній хронологічній ретроспективі, яку в 1994 р. перевидав Український вільний університет¹². Відтак, він скеровував своїх учнів на розробку проблем історії України, пов'язаних із загальноєвропейською проблематикою. Взагалі дисертаційна тема Крупницького постала не випадково. Д.Дорошенко сам неодноразово звертався до студій Енгеля в межах провідної проблематики своїх праць¹¹. Уривок з вищезазваної монографії Д.Дорошенка 1941 р., присвячений цьому німецькому вченому, в українському перекладі був видрукуваний у 1996 р. її

Йоган Християн фон Енгель (1770-1814) належав до тогочасних європейських істориків, прибічників "раціоналістичної методи" дослідження. Автор "Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken" (Halle, 1796)⁵, він був одним з відомих учнів Августа Шлецера (1735-1809). Його зацікавлення українською тематикою мало теоретичний характер і було пов'язане з тодішніми австро-угорськими проблемами. Тому перша наукова праця Крупницького вимагала від історика не тільки глибокого знання мов, джерел, іноземної та української наукової літератури, а й відповідного складу мислення. Сама тема дослідження спонукала до розробки низки методологічних проблем і синтетичного типу організації та викладу матеріалу, що повною мірою спостерігаємо в його повоєнних працях. До творчої спадщини Й.Енгеля Крупницький повертався неодноразово, порівнюючи його студію з "Історією Русів"¹⁴, висвітлення історії України істориками-централістами та істориками-автономістами з виключною увагою до інтелектуальних та соціокультурних передумов, які спричинилися до появи цих двох тенденцій щодо інтерпретації українського історичного процесу в німецькій історіографії XVIII ст.¹⁷

Вплив Д.Дорошенка, якого Крупницький вважав своїм духовним батьком, історіографічна проблематика перших студій визначили його творчу долю як ученого, майже половину наукового доробку якого склали історіографічні студії. 26 червня 1929 р. Б.Крупницький захистив докторську дисертацію в Берлінському університеті¹⁸. Його подальша наукова кар'єра була тісно пов'язана з діяльністю Д.Дорошенка - він працював його асистентом на кафедрі української історії в УНІ. 1932 р. Б.Крупницького об-

рали приват-доцентом Українського вільного університету на підставі його габілітаційної доповіді "Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу"¹⁹. З переїздом Д.Дорошенка до Праги, що, очевидно, був пов'язаний з трансформацією УНІ в німецьку наукову установу²⁰, Б.Крупницький постійно мандрує між Берліном і Прагою, поєднуючи роботу наукового співробітника УНІ з лекціями в Українському вільному університеті²¹. Згодом він увійшов до складу професорської колегії УНІ. У 1941 р. він став надзвичайним, а у 1944 р. - звичайним професором УВУ²². Пильну увагу до свого талановитого учня виявляв і Дорошенко, про що свідчать його рецензії на праці Крупницького²⁵.

Міжвоєнна ситуація, що склалася в українській еміграційній історіографії після поразки визвольних змагань 1917 - 1921 рр. та розгрому історичних установ ВУАН, визначалася загостреною ідеологічною конфронтацією стосовно народницької інтерпретації української минувшини. Взагалі терміни "народницький" або "державницький напрям" відбивали реакцію історичної думки на соціокультурне середовище та умови, в яких розгортався науковий процес. Вони фактично вирізняли генералізуючі ідеї наукового розвитку, спрямованість пізнавальної ситуації, віддзеркалювали перенесення проблем та потреб тогочасного українського суспільства на реконструкцію історичного минулого, виступали як своєрідні рефлексії, що фіксували взаємовідносини між тодішньою реальністю та минувшиною. Відтак, за влучним висловом Крупницького, тогочасна українська історіографія розвивалася „методом антитез”²⁴. У методологічному плані українська міжвоєнна історіографія на еміграції являла собою строкату палітру, в якій побутували як модерні інтелектуальні впливи, так і традиції документалізму та позитивізму. "І на еміграції, і в краю історична наука творила малі синтези. - писав Борис Дмитрович. - І тут погоня за новим фактом, пошуки в архівах (типова фігура М.Возняка) або історіографічна тематика (Прага) грали переважачую роль. На істориках поза кордонами Советів тяжіла стара традиція документальності. Пошана до факту, перебрана від В.Антоновича та М.Грушевського, приволила до якогось знеохочення займатися ширшими висновками. Обережність у висновках, доведена до скрайности (як, напр., у Біднова), стримувала від синтетичних спроб. Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала - здебільшого в галицьких газетах - кампанію проти „причинкових” дослідів і „причинкових” істориків, які все пишуть „до”, а не „про”... Залишається враження, що українська історична наука за першу половину ХХ ст. значно більше дбала про постачання і перше оброблення сирового матеріалу та оминала питання ґрунтового характеру”²⁵. Зауважимо, що ця ремінісценція Крупницького щодо української історіографії першої половини ХХ ст. й до сьогодні викликає розмаїті, а інколи діаметрально протилежні оцінки²⁶. Втім, слід ще раз наголосити на її ретроспективному характері, оскільки вона була зроблена Крупницьким після 1945 р., тобто з перспективи іншого часу, в нових соціокультурних та інтелектуальних умовах функціонування історичної науки. В 30-і роки ХХ ст. Крупницький здебільшого писав у руслі тогочасної історіографії, хоча особливості його творчої манери виявилися вже тоді.

У міжвоєнний час розвідки Крупницького друкувалися у "Літературно-науковому вістнику" та "Записках Чина Святого Василя Великого"²⁷, німецькомовних виданнях і "Працях Українського наукового інституту" у Варшаві. Закордонним членом останньої наукової інституції його обрали у 1938 р. Зазначимо, що студії Крупницького того періоду, хоча й мають здебільшого конкретно-історичне або джерелознавче спрямування, сповнені численними інтерпретаціями, узагальненнями, історіографічними коментарями та екскурсами. Для вченого замало власне констатації того чи іншого факту. Натомість він прагне подати загальну реконструкцію подій, явищ або

процесів. Відтак, навіть невеликі розвідки Крупницького вирізняються широким соціокультурним тлом та багатством порушених проблем. Приміром, аналізуючи висвітлення постаті Мазепи в німецькій пресі та літературі того часу, історик намагався з'ясувати не тільки ступінь інформованості місцевого читача щодо подій в Україні, походження та вірогідність репрезентованих відомостей, а й причини москвофільської орієнтації деяких часописів²⁸. Цей підхід спостерігаємо і в інших статтях Б.Крупницького. Зокрема, розглядаючи текст меморіалу шведського дипломата І.Цедергельма щодо зв'язків Феофана Прокоповича зі Швецією, він звертав увагу на різну мотивацію, якою керувалися Мазепа та Прокопович у встановленні цих зносин²⁹.

Захопившись добою Мазепи та історією мазепинської еміграції в Європі, Б.Крупницький спеціально вивчав шведську мову для опрацювання оригінальних джерел у Стокгольмському державному архіві, а також в архівах Німеччини. Пізніше, згадуючи свої розшуки у шведських архівах, історик визнав, що вони мали „переломове значення” для його наукових студій³⁰. Своєрідними підсумками цієї великої дослідницької праці стали: велика монографія Б.Крупницького "Гетьман Пилип Орлик, 1672-1742" (Варшава, 1938) та низка статей, видрукованих у двотомному збірнику "Мазепа" (Варшава, 1938-1939): "Карл XII у старій і новій шведській літературі", "Мазепа в світлі шведської історіографії", "Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів", "Мазепа і шведи в 1708 р. (на основі споминів і листування сучасників)", "Шведи і населення на Україні в 1708 - 1709 рр. (на підставі шведських джерел)", "З донесень Кайзерлінга", "Miscellanea Mazeriana (I. Про старечий вік Мазепи; II. Про дату смерті Мазепи)"³¹. У цих дослідженнях на матеріалах закордонних джерел (переважно шведських і німецьких) та наукової літератури він не тільки відтворював та інтерпретував події тогочасної історичної епохи, а й розглядав передумови наукового процесу, що спричинилися до певного висвітлення й витлумачення доби Мазепи в українській, російській та шведській історіографії XIX ст. Цікавим спостереженням Б.Крупницького виступає, наприклад, його теза про взаємовплив шведських істориків Є.Карлсона, А.Фрикселя та М.Костомарова, в якому він вбачав "певне співділення старої шведсько-української історіографії XIX ст."³² Дещо відмінними, порівняно з оцінками тогочасних українських істориків, були погляди Б.Крупницького й стосовно Пилипа Орлика. Образ Орлика - „культурно поляк із польською політичною орієнтацією”, що побутував в українській еміграційній історіографії з легкої руки С.Томашівського³³, не міг вдовольнити Бориса Дмитровича. Натомість він вважав, що „...Орлик з часом став людиною, яка, можна сказати, осягла вищі щаблі європейської культури” і не мала „якихось специфічних рис шляхетської ідеології XVII-XVIII століть”³⁴.

Взагалі міжвоєнні праці Крупницького здебільшого виконано в національно-державницькому дусі переважно під впливом Д.Дорошенка та інших дослідників. Але канони державницької історіографії були занадто вузькими для вченого. Впродовж 30-х років XX ст. виявилася й інша характерна риса Крупницького-історика: аналіз історичних інтерпретацій та реконструкцій у світлі основних тенденцій науково-історичного пізнання певної доби. До цього вченого спонукало опрацювання західноєвропейських джерел та наукової літератури з перспективи порівняльного висвітлення та інтерпретації історії України в європейській та національній історіографії. Зауважимо, що останні не були випадковими. Крупницький належав до міжвоєнного покоління істориків-емігрантів, які розпочали свої наукові дослідження на чужині. Ілько Борщак, Домет Олянчин, Володимир Січинський, Симон Наріжний, Михайло Антонович, В'ячеслав Заїкин - далеко не повний перелік сузір'я істориків цієї генерації, які увійшли протягом 20-30-х років до української еміграційної науки. "Специфічною характеристикою цієї гене-

рації, - зазначав проф. О.Оглоблин, - був безпосередній контакт із західноєвропейською історичною наукою та інтенсивне використання західноєвропейських документальних джерел у дослідженнях з української історії..."⁵⁵. Відтак, дехто з сучасних дослідників справедливо вбачає у Борисі Дмитровичі вченого „переходового типу”, який репрезентував традиції як української, так і західної науки⁵⁶. Тож його схильність до історико-порівняльних інтерпретацій та методологічних експериментів варто розглядати в контексті перших спроб адаптації української еміграційної історіографії у західному соціокультурному та інтелектуальному середовищі.

З початком Другої світової війни Крупницький не припинив своїх досліджень, зокрема видав кілька німецькомовних синтетичних студій, які були відзначені колегами-науковцями навіть за воєнних умов⁵⁷. У цих працях коло його наукових інтересів не обмежувалося відтворенням історичного процесу, локалізованого певним періодом. Натомість він приділяв велику увагу розгляду окремих епох чи періодів у загальній структурі національної історії. Нові наукові зацікавлення Б.Крупницького позначилися на його німецькомовній студії "Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709)" (Leipzig, 1942). Вона була перекладена українською мовою О.Струкевичем і видана з передмовою та коментарями В.Горобця у 2001 р.⁵⁸ Рецензуючи цю працю, відомий український історик Ілько Борщак влучно визначив важливу рису Крупницького-науковця: "Крупницький посідає найістотнішу чесноту історика - чесність. Ця його книга вийшла в світ 1942 р., а свою передмову він підписав у серпні 1941 р., тобто в самий розпал гітлерівської кампанії в Україні, що її горе-фюрер мав, мовляв, "визволити". Але ніде, в жодному рядку праці Крупницького, нема найменшого відгуку на сучасні йому воєнні події. Факт цей, такий рідкий для видань у III Райху під час війни, тільки на честь українському вченому"⁵⁹. На думку сучасного дослідника історії України-Гетьманщини В.Горобця, зазначена праця вирізняється наявністю багатьох цікавих сюжетних ліній: зовнішня політика Мазепи, Мазепа і Запорозька Січ, Мазепа і Палій, господарська та культурна політика, українська торгівля, духівництво, Мазепа і мистецтво та *т.*"

У 1943 р. з великими труднощами, зазнавши тривалих цензурних утисків, Крушіницькому вдалося здійснити друге видання (перше побачило світ у 1939 р.) свого синтетичного курсу з історії України - "Geschichte der Ukraine" (Leipzig, 1943), в якому головну увагу автора присвячено основним тенденціям історичного розвитку України. Праця була побудована таким чином, що передісторична, антична та ранньосередньовічна доба були висвітлені стисло й лаконічно. Натомість виклад істотно розширювався, починаючи з козацької доби, що викликало суттєві нарікання Східного міністерства Третього Рейху, чиновники якого пропонували автору поширити концептуальні положення щодо ролі „германства" в українській історії. "Правду кажучи, - згадував історик, - мені й сьогодні не зовсім ясно, як це гітлерівці дозволили друк другого видання моєї "Історії України"⁶¹. Щоправда, дехто з сучасних дослідників закидає Б.Крупницькому „надмірне звеличення та перебільшення ролі українського козацтва у процесі становлення української держави"⁶². Втім, навряд чи ці закиди можна вважати об'єктивними, особливо зважаючи на умови наукової праці в нацистській Німеччині. Слід зазначити, що німецькомовна „Історія України" вченого мала неабияку популярність і в повоєнну добу, зокрема була перевидана у ФРН 1963 р.⁶⁵ Оцінюючи в цілому наукову творчість Б.Крупницького міжвоєнної та воєнної доби, можемо дійти висновку, що вона поступово наближала дослідника до розробки низки теоретичних і методологічних проблем національної історії та історіографії.

Після закінчення війни радянські війська встановили контроль над територією тих країн Східної та Центральної Європи, в яких у передвоєнні і

воєнні роки осіла та розгорнула національно-культурницьку й наукову роботу українська еміграція. Нові обставини примусили її шукати порятунку в західних зонах окупації в Німеччині та Австрії, де більшість науковців опинилась у таборах для переміщених осіб¹¹. За іронією долі, у „діпівських таборах" зібралися науковці з колишніх східно- та центральноєвропейських центрів (Варшави, Праги, Подебрад, Берліна, Відня), а також "зустрілися" кілька генерацій українських емігрантів: старої довоєнної еміграції, нової еміграції з Радянської України та вигнанці з Волині й Галичини⁴⁵. "На еміграції настала своєрідна духовна, культурна соборність українська", - писав Б.Крупницький⁴⁶. Зазначені обставини зумовили швидке відновлення багатьох наукових осередків та створення нових у 1946-1949 рр.⁴⁷ Велика концентрація емігрантських наукових сил у відносно вільних для дослідницької праці умовах створила своєрідну інтелектуальну та духовну атмосферу, яка спонукала до інтенсивних творчих пошуків та дискусій.

Кардинальних змін зазнала й інтелектуальна Європа. Тогочасні європейські вчені, вражені масштабом руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та тотальних страждань, втрачали останні залишки віри у будь-які можливості історичного поступу. Гуманітарна сфера західноєвропейського суспільства перебувала в стані культурного шоку. Мораль, релігійні цінності, неповторні чесноти людської особистості, які здавалися міцним надбанням міжвоєнних часів, виявилися затьмареними присмерком нацистського режиму. Існуючі концепції виявилися неспроможними пояснити історичну реальність тоталітарної ери і сприймалися з неприхованим скептицизмом та зневірою. На часі поставали впливи на кшталт шпенглерівського „Присмерку Європи" та соціального песимізму, що нагадували інтелектуальні настрої повоєнного покоління початку 20-х років. Отже, пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного поєднання методологічних підходів з різних наук та сфер соціального життя.

У пошуку шляхів виходу з цієї кризи суспільна думка вкотре звернулася до циклічних теорій та концепцій. Здавалося, що саме конструкції культурно-історичних типів або циклів мають значний пізнавальний потенціал для пояснення воєнних потрясінь та тогочасних метаморфоз суспільного буття на тлі широкої історичної ретроспективи. Ідея циклічності спиралася на давню інтелектуальну традицію. Її репрезентували в різні часи Джамбаттіста Віко, Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі та деякі інші науковці й мислителі. У межах такого підходу цивілізаційні комплекси або культури-епохи здебільшого розглядалися як самостійні та самодостатні структурні одиниці історичного процесу. Тож категорія „поступу" поступилася місцем термінам „зростання" та „занепаду". Останні стали своєрідними оціночними критеріями для пояснення та оцінки соціокультурних зрушень воєнної доби в той час, коли інтелектуальна еліта західноєвропейського суспільства перебувала в шоківому стані. Взагалі ідея циклічності руху історії з античних часів мала критично-песимістичне забарвлення та слугувала для позначення мінливості, конечності, врешті-решт вмирущості великих історичних об'єктів - цивілізацій. Отже, зазначена інтелектуальна традиція потрапила в сприятливу емоційно-психологічну атмосферу і спричинилася до побутування певних циклічних концепцій та теорій. Втім, вона не була поодиноким. У другій половині 40-х - на початку 50-х років ХХ ст. з'явилися й початки інтелектуальних новацій та новітніх ціннісних орієнтирів, які повною мірою заявили про себе в наступні десятиліття.

Циклічні теорії, вибудовані на основі локалізації замкнутих у структурно-змістовному відношенні сегментів історії, були орієнтовані на структуроване, обумовлене та впорядковане відтворення світу історії, який прий-

мав форми лінії, кола, спіралі чи певного їх поєднання. Але всеохоплююча, універсальна систематизація історичного минулого майже нічого не давала для пояснення внутрішнього світу людини, зокрема тих глибоких потрясінь, що відбувались у людській природі протягом різних епох. Відтак, наприкінці 40-х років ХХ ст. історія стала розглядатися через персоналізацію історичної людини з акцентуванням на реконструкції різноманітних виявів соціально-історичної дійсності. В центрі досліджень опинилась історична людина, її індивідуальні та колективні реакції на розмаїтий спектр явищ та подій, зрештою на саме середовище свого функціонування, в яких вона сама конструювала своє існування, відповідні інститути та структури, свідомість та ієрархію цінностей. За такої пізнавальної ситуації людська діяльність втрачала детермінований характер у наукових реконструкціях, а її спрямованість породжувалася суб'єктами історичного буття. Тому поряд з поширенням ідей персоналізму, екзистенціалізму та культурної антропології увага науковців дедалі більше зосереджується на проблемах та суперечностях пізнавального процесу, що виявилось, з одного боку, в спробах оцінити ступінь вірогідності та потенційні можливості історичного пізнання, а з іншого, - показати залежність пізнавальної діяльності від особи дослідника, епохи та середовища його побутування. Взагалі історіографія повоєнної доби вирізнялася розмаїттям та швидкоплинною мінливістю образів світу історії, багатством методологічних підходів та численними міждисциплінарними мутаціями, які породжували модерні інтелектуальні новації та впливи^{1**}.

У світлі повоєнної пізнавальної ситуації стало очевидним, що обмежитися звичайною репрезентацією традицій української академічної науки в західному світі, як це робила міжвоєнна еміграція, вже неможливо. На часі поставали нові завдання для українських істориків, які Б.Крупницький зафіксував у формулі: "новітні синтези" на підставі "старих, здебільшого необроблених фактів". Втім, таке розуміння завдань українського вченого на еміграції, на превеликий жаль, слід розглядати радше як виняток, ніж правило у тогочасному науковому середовищі.

¹ Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту // Лисяк-Рудницький І. історичні есе: У 2 т. - К., 1994. - Т.1. - С.405.

² Полонська-Василенко Н. Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894-1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. - Мюнхен, 1957. - СІ.

³ Крупницький Б. З студентських спогадів історика: І. Київ // Україна (Париж). - 1951. - № 6. - С.446.

⁴ Там само. - С.447.

⁵ Там само.

⁶ Там само. - С.449.

⁷ Оглоблин О. Борис Крупницький (1894-1956) // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742), його життя і діла. - Мюнхен, 1956. - С.5.

⁸ Полонська-Василенко Н. Назв, праця. - СІП.

⁹ Крупницький Б. Д.І.Дорошенко: Спомини учня // Наук. зб. УВАН. - Нью-Йорк, 1952. - Т.1. - С.11.

¹⁰ Його ж. З студентських спогадів історика: ІІ. Берлін // Україна (Париж). - 1952. - № 7. - С.527.

¹¹ Там само. - С.531.

¹² Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. - München, 1994. - 299 s. (У першому виданні 1941 р. монографія Дорошенка вийшла під назвою: Die Ukraine und Das Reich. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. - Leipzig, 1941. - VI, 299 s.)

¹³ Doroschenko D. Die Ukraine im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII und der ersten Hälfte des XIX jhs. // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. - Berlin, 1927. - Bd.1. - S.43-45; Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland: Neun - Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. - München, 1994. - S.68-79.

¹⁴ Давлетов О.Р. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка „І.Х.Енгель як історик України та козаччини" // Південна Україна ХVІІІ-ХІХ ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного ун-ту. - Запоріжжя, 1996. - Вип.2. - С.150-155.

¹⁵ В українському перекладі публікація студії Енгеля розпочата в історико-культурологічному збірнику "Схід-Захід". Див.: *Енгель Й.-Х.* історія України та українських козаків // Схід-Захід: історико-культурологічний збірник. - Харків, 1998. - Вип.1. - С.247-262; 1999. - Вип.2. - С.300-311; 2001. - Вип.3. - С.229-250.

¹⁶ *Крупницький Б.* "історія України й українських козаків" Й.-Х.Енгеля та "історія Русів" // Україна(Париж). - 1950. - № 3. - С.162-166.

¹⁷ Йоґо ж. Німеччина й Україна у XVIII ст.: (Міллер, Шлєцер, Енгель, Гаммердорфер, Ваґнер, Шпітлер)//Україна (Париж). - 1953,- № 10.- С.848-849.

¹⁸ *Krupnyskyi V. Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde... Tag der mündlichen Prüfung: 25.VI. 1929, Tag der Promotion: 19.V.1931.* - Berlin,1931. - 53 s.

¹⁹ *Наріжний С.* Українська еміґрація: Культурна праця української еміґрації між двома світовими війнами: У 2 ч. - Прага, 1942. - 4.1. - С.216.

²⁰ *Потульницький В.А.* Нариси з української політології(1819-1991): Навч. посібник. - К., 1994. - С.62-63.

²¹ *Полонська-Василенко Н.* Назв. праця. - С.В.

²² *Вінтоняк О.* Борис Дмитрович Крупницький, 1894-1956 // Укр.історик.- 1987. - № 1/4. - С.118.

²³ *Дорошенко Д.* Рец. на вид.: *Крупницький Б.* Теофан Прокопович і шведи. - Жовква, 1934.- 14 с. // ЕА.7tis (Варшава). - 1936.- № 1/2. - С.230-231; Йоґо ж. Нова праця про гетьмана Пилипа Орлика. Рец. на кн.: *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик 1672-1742: Огляд його політичної діяльності. - Варшава, 1938. - 251 с // Український голос (Вінніпер). - 1938, 27 липня; Йоґо ж. Рец. на вид.: *Крупницький Б.* Пилип Орлик і Сава Чалий. - Прага, 1937. - 6 с // Сьогочасне й минуле (Львів). - 1939. - Кн.1. - С.81; Йоґо ж. Рец. на кн.: *Krupnyskyi V.* Geschichte der Ukraine. Im Auftrag des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. - Leipzig, 1939. - 4, 329, 1 s. // Українська дійсність (Берлін). - 1940. - № 3. - С.6; Йоґо ж. Рец. на кн.: *Krupnyskyi V.* Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709). In Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Leipzig, 1942. - 260 s. // Українська Дійсність (Берлін). - 1942. - № 14.

²⁴ *Крупницький Б.* історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. - Мюнхен, 1959. — С.4.

²⁵ Там само. - С.120-121.

²⁶ *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття: Навч. посібник. - К., 1996. - С.5; *Купчинський О.* Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV - першої половини XV ст. // ЗНТШ. - 1997. - Т. 223. - С.333-334.

²⁷ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа в світлі німецької літератури його часу. — Жовква, 1932 — 27 с

²⁸ Там само. - С.12-15, 25-27.

²⁹ *Крупницький Б.* Теофан Прокопович і шведи. - Жовква, 1934. - С.13-14.

³⁰ Йоґо ж. Д.І.Дорошенко: Спомини учня... — С.14.

³¹ *Мазепа:* 36.: У 2 т. - Варшава, 1938.- Т.1.- С.64-82, 83-93, 94-105; 1939. Т.2. - С.3 - 12, 13 - 23, 24 - 35, 88 - 92.

³² *Крупницький Б.* Мазепа в світлі шведської історіографії // Мазепа. 36.: У 2 т. - Варшава, 1938. - Т.1. - С.84.

³³ *Томашівський С* Про ідеї, героїв і політику. - Львів, 1929. - С.59.

³⁴ *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик 1672-1742: Огляд його політичної діяльності. - Варшава, 1938. - С.181.

³⁵ *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917-1956 / Translated by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. - New York, 1957. - Vol. 5/6, № 4(18),1/2(18/19). - P.415.

³⁶ *Мищанчук Н.Г.* Образ Б.Хмельницького в українській історіографії за Б.Крупницьким // історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Образи науки: Міжвузів. зб. наук. пр. - Дніпропетровськ, 2000. - С.87.

³⁷ 3 листів Д.Дорошенка до О.П.Оглоблина //Укр.історик. - 1965.- №3/4,- С.56 -57.

³⁸ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба / Передмова та коментарі В.М.Горобця; переклад з німецької О.К.Струкевича. - К., 2001. - 238 с.

³⁹ *Борщак і.* Рец. на кн.: *Krupnyskyi V.* Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709).- Leipzig, 1942. 260 s. //Україна (Париж). - 1950. - № 4. - С.294.

⁴⁰ *Горобець В.М.* Борис Крупницький - повернення в Україну // *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба . - СЮ.

⁴¹ *Крупницький Б.* Цензура Третього Райху: (уринок зі споминів) // Україна (Париж). - 1950. - № 4. - С.266.

⁴² *Давлетов А.Р.* Немецкоязычная историография первой половины XX века об истории запорожского казачества: общее и особенное // Зарубежная историография истории запорожского казачества. - Запорожье, 1992. - С.48.

⁴³ *Krupnyskyi V.* Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1917 / 3d rev. ed. - Wiesbaden, 1963. - 307 s.

⁴⁴ *Крупницький Б.* історіознавчі проблеми історії України... - С. 123-138; Wynar L. Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-52 // The Refugee Experience: Ukrainian

Православне духовенство на українських землях

Displaced Persons after World War II / Ed. by W.Isajiw, Yu.Boshyk, R.Senkus. - Edmonton, 1992. - P.311-337.

⁴⁵ *Мудрий В.* Нова українська еміграція та організація таборового життя // Сьогочасне і минуле (Мюнхен). - 1949. - № 1/2. - С.9-13.

⁴⁶ *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України... - С.124.

⁴⁷ *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. - Мюнхен, 1985. - Т.1: Роки 1945 - 1951. - С.165-182.

⁴⁸ *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності.-Львів, 1999.-С.180-188.

(Далі буде)

The vital and creative pass of the Ukrainian historian Borys Krypnyts'kyj (1894 - 1956) is being elucidated and his scientific inheritance and forming of historical views are being examined.